

ABLONCZY LÁSZLÓ

*Halottak Napja Sárospatakon –**avagy százados könyvek, lapok és leletek 2009-ben*

„Tüntessük el az Embert a
Színpadról...” – mondja Őrnagy, a disznó
(G. Orwell: *Állatfarm*)

Avaskapu zárva. Telefonos csengővel juthatnék beljebb, a ház valamely lakásba. De egykori otthonom kései lakóját is hiába szólítanám. Mert 1951-es távozásunkat követően első s egyben utolsó gazdája, édesapám barátja, Bertha Zoltán bátyám is esztendőkkkel ezelőtt kiköltözött a pataki református temetőbe, ahol tán önfeledtebben mint festményein, tulipános-széppé álmodhatja Sárospatakot és a világot. A vaskaput mindig tárva látom: 1950 szeptemberében házunkkal átellenben Koncz Sándor teológiai professzor otthonába költöztettek. Egyik nap a gyermekszoba ablakánál álltunk Sándor bácsi két szép leánykájával, s meredtünk át a tárt kapura, amikor az udvar mélyéből két bóbítás ló tűnt fel, mögöttük fekete koci magasodott: „Viszik édesapádat!” – mondta Katica, s akkor valami sejtelmes bizonyosság villant át bennem: őt többé nem láthatom. A halottas koci jobbra fordult az utcára érve, édesanyám, nagyszüleim, feketébe öltözött ismerősök és ismeretlenek lépdeltek nyomába. Alig ötévesen életünk múlandósága, a HALÁL ezzel telepedett belém véglegesen. Mert előző nap átkísértek otthonunkba, s a félhomályos szobában megfáradt, szürkellő arccal édesapát láttam fekiüdni az ágyban. Édesanya Hozzá kísért, Ő fejemet megsimogatta; miközben szeretteim szótlansága dermesztett, álldogáltam egy kicsit, aztán visszakísértek Sándor bácsiékhoz. Urával találkozni, édesapa már a szép híves patak felé tartott, de még egyszer látni akart. Temetését és sírkövének avatását követően alig egy esztendővel édesanyával szüleibez, Debrecenbe költöztünk.

Egykori utcára néző ablakainkon öreg, poros függöny lóg alá, kívülről betekintve látom: most is barna spaletta zárulna be éjszakánként; a délelőtti ernyed, őszi napsütésben is sötétbe merül a szoba; csak képzelem, hol állt édesapám ravatalos ágya, s utána az ajtóig polcokon a könyvek birodalma. Amíg élünk, egyre csak eszmélünk. Félszázada talán, hogy olvasni tudásom hajnalán, már debreceni gyermekként is szülőföldemet, Sárospatakot álmodtam Komáromi János regényeivel. Édesapám egyetlen hagyatéka csaknem ezer kötetes könyvtára volt, s ebben Móricz, Dumas és más klasszikusok mellett a Magyar Élet köteteinek sorában az üvegszekrénynek alulról a második polcán aranyozott szegélyű, K. J. monogrammal, mélykék borítású kötetek már címükben is bevítették a képzeletemet: Pataki diákok, Régi Ház az országuútnál, Esze Tamás...! Komáromi János gyorsan ellobbant életét és munkásságát Bodrog-parti emlékei kísérték; az ősi Kollégium és a Rákóczi vár. S az én pataki voltomat Debrecenben ébresztette és eszméltette az ő diákkora; megannyi csíny és történet között a százados kövekkel és házakkal megelevenedtek

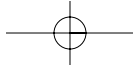
a pataki utcák, s mindenek fölött az Alma Mater: édesapám felnevelő majd tanári otthona. Oldalvást is naponta láttam a hatalmas épületet, mert utunkat rövidítve édesanyám kezét szorongatva naponta ballagtunk ebédelni a Mudrány étterembe a zsidó boltosról elnevezett Cicu köz csapáson, miközben az Iskolakert bejáratánál örökdő nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc figyelmeztetett: várában kurucai titokzatos árnyként örökre be-szállásolták magukat. Olvastam egyszer és többször Komáromi János regényeit, de minap bökkelve meredtem egy körúti antikvárium polcára: az oly ismert életmű darabjai között egy sose látott cím tűnt elő: Csatangolás mindenfelé – publicisztikáinak gyűjteménye! Szeretteim társaságában, halottaimat látogatni kis fenyő koszorúkkal és Komáromi Jánossal utaztam Patakra. Ahol hajnali csöndességben vele is bolyongtam immár a XX. század keserves napjait felderítve.

ARAD, 1918. NOVEMBER 13–14. Komáromi János a *Budapesti Hírlap* tudósítójaként Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter vezette küldöttség különvonatával a magyar–román tárgyalásokra utazott Aradra 1918. november 12-én. Különös egy szerelvény robogott délre, mert ahogy Komáromi írja: „A harmadik kocsi-ban egy géppuskás osztag helyezkedett el, mert abban az időben divat volt, hogy a nyílt pályán sortűzzel fogadták a vonatot.” Golyózápor nem érte a szerelvényt, de a kocsi-ban a magyar diplomatáknak már szavak pergőtüzében kellett védekez-niük, mert a tárgyalásra velük vonatozott egy dr. Erdélyi János nevű politikus, aki az erdélyi románok megbízottjaként Pesten működött. Erdélyi golyószórózta a rá-galmakat a magyarságra, miszerint Erdély-szerte gyilkolják a románokat. A ma-gyar küldöttek újra és újra hiába cáfolták a vádakát, és Aradon is folytatódta a román politikusok köréből – a tárgyalások légkörét előkészítendő lélektani had-járatként is mesteri diplomácia.

Sok dali rigmussal is dúsított Trianon-antológiák önsiratóinkat katalogizálják jobbára, és a harcias emlékezések szerint Apponyi 1920. januári párizsi beszédével kezdődik a „békekötés” eseményeinek számbavétele. Hátrább kéne igazítani az időszámítást, mert ami Aradon történt 1918 novemberében, az már Trianont je-lentette. Komáromi János aradi krónikájából kitűnik: Jásziék aradi diplomatajárása meghaladta a 13 tábornok kivégzésének gyászos voltát. Az események menetében pontosan látni a román diplomácia mesteri dramaturgiáját és Jászi Oszkár társasá-gának fellejgáró siketségét. Az első napi tárgyaláson Jászi parádézott, másfél órán át szónokolt, a népcsoportok szerinti autonómiák lázában ámítja magát és a kül-döttséget. A románok hagyják, legfeljebb a magyarok kegyetlenségeinek újabb és újabb rémhíreivel izzítják a tanácskozás légkörét. Jászi elhiszi, s Károlyi Mihálynak telefonálva már indulatainak mélységét se titkolja: „Ki kellene irtani ezt az egész gaz dzscentri bandát!” Tiszteletére a Kultúrpalotában rendezett esti párteseményen ezt így fogalmazta meg: „A mai anarkiáért a letűnt rendszer felelős...” Bokányi Dezső ugyanitt azt ígérte: a szocialisták „a magyar munkássággal lángbaborítják egész Európát”. Apáthy István kolozsvári jogtudós volt az egyetlen, aki sistereg-ve közölte: az arisztokráciára és a nemességre mint a leghivatottabbra igenis szük-ség van az újrakezdéshez! S ha Jásziék gúnyosan mosolyogtak Apáthyn, persze

hogy a román hivatalosság magabiztos fölényrel figyelte a magyar virsaftot. Mert még a súlyos pillanatban sem tudtunk egyetérteni. A román politikusok már tudták a holnapot, hogy a magyar delegáció harapófogóba kerül, mint 1849 augusztusában a szabadságharc csapatai. November 14-én Bécsből megérkezett Julius Maniu, az akkori lapok Maniu Gyulának nevezték, aki Bécsben a nagyhatalmakkal tárgyalt, s már tudja, hogy a magyarok semmiféle igénye nem teljesülhet. Károlyi Mihály telefonon közölte Jászival a fegyverszüneti szerződés tényét, majd a hiszékenység újabb stációja következett: annak örült a magyar társaság, hogy a békekötésig a magyar közigazgatás a helyén marad...! Ám Maniuék csak legyintettek, mert a román csapatok nem álltak meg, sőt: indultak Erdély elfoglalására. És Aradon már azt is eltervezték, hogy december 1-jén Nagyrománia jegyében új világot hirdetnek.

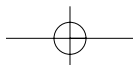
Miközben Komáromi János keserves jelentését olvasom, Ady Endrére gondolkok. Csinszkával és a román szolgálóval, Vonyicával 1918 októberének végén nagybetegen Csucsáról menekülve a Veres Pálné utcai lakásba érkezett. Bölöni György másfél évtized múltán is szocialista hevülettel idézte fel az október 31-ei, őszirózsás napot, amikor Jászival, Kunfival akarván találkozni, Adyt felkísérte a Nemzeti Tanácsba, de „elkedvetlenedett”, mert a nevezettek nem találta (*Az igazi Ady*). Adynak az attakot a délutáni hír jelentette: meggyilkolták Tisza Istvánt! „Rettenetes, meglásd, végünk van!” – mondta a költő. „A forradalmat féltette” – mondja Bölöni; félreértve, de inkább csúsztatva, így a drámai jelenetet nem részletezi, mert az már eszmei tervét gyöngítené. A másik tanú, Ady Lajos a költő megrendülését árnyalatosan tudatja: „A szörnyű hír hallatára azonban zokogásba tört ki, s töredezve ismételtette: »Ennek nem lett volna szabad megtörténni!...«” Ám semmi kétség: a Tisza-gyilkossággal Ady előtt a „forradalom” azonnali kudarca és a magyarság végzetes összeomlása rémlett fel. Az elkövetkező napokban hűdésével ereje gyöngült, s hozzá folytonos italozásával testi-lelki sorvadása rohamosan gyorsult. Dadogott, s elakadt a dedikálásban is; férfiúi szépsége odalett, az odaadón gondoskodó Csinszka is riadtan nézte ernyedten tátogó száját, benne odvas és vipla fogakkal. Már csak a szeme sugárzott. Király István hatalmas Ady monográfiájában (*Intés az őrzőkhöz*) virtuóz fordulattal az életrajzi tényeket elhagyván, esztétizáló magasságban igyekszik igazolni Ady forradalmas világgépét. Az utolsó verset, az *Üdvözlét a győzőnek* címűt a „száguldani akaró szép szív” vallomásának értelmezi. Azt belátja Király, hogy „a fokozódó külső nyomás”-ra a kétségbeesés felerősödik Ady kései költészetében, de „a világgépszerkezet ezzel nem módosul”. A világgépszerkezet – vagyis Ady forradalmisága – változatlan volna? Mélységes tévedés. Király István bárhogy is számolja a kötőszavakat, a rímeiket és a visszatérő képeket, de esztétikai és bölcséleti érvei mélyén jól érzékelhető az ideológus, hogy a forradalmiság kódolt kifejezésével az Őrzőt láttassa Adyban. Holott a történelmi napon az őszirózsza azonmód lehervadt Adyban; Tisza István meggyilkolásával a forradalom illúziója összeomlott október 31-én. Schöpflin Aladár monográfiájában Ady utolsó heteit felidézve írta: „Hitte-e, hogy a forradalom megvalósítja eszméit? Nekem az volt az érzésem, hogy akkor már

nem hitt semmit” (*Ady Endre*). Nem így gondolta a forradalmat, idézik többen is a költőt a november eleji napokból, mert felrémlt előtte az, amitől már évekkorábban is félt (*S ha Erdélyt elveszik*, 1912). A naponként érkező hadijelentésekkel csak növekedtek rémlátásai.

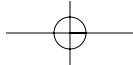
Jászi aradi útja ezért is fontos Adynak – hátha, mégse...?!, és „...közel engedte magához valamennyire” az optimizmust, mint Révész Béla elbeszéli. A tárgyalások menetéről a „Világ szerkesztőségéből tájékoztatták Ady Endrét fázisról fázisra, végül óráról órára”. A Jászi-delegáció fellegjáró idétlenségeiről nyilván nem értesült Ady, de őt már a részletek dramaturgiája aligha érdekelte, csak a vég kimenete. Idegláza 40 fokra emelkedett ezekben az órákban, mondja Révész. Jászi Aradról hazaérkezvén Adyhoz sietett, hogy beszámoljon, „de Ady elvágta a szavát, megölelte a barátját, és csak annyit mondott: – Késő... késő... Későn történt...” – idézi Révész a pillanatot. Odalett Erdély. Neki Erdély a megőrzött magyarság történelmi és szellemi metaforáját is jelentette. Ady már feldaraboltatásunk démonával hadakozva, ugyan miben hihetett? Araddal benne a trianoni végzet bizonyossá lett. Akkor halt meg. De még megírta búcsúversét: *Üdvözet a győzőnek*: „Mi voltunk a földnek bolondja, / Elhasznált, szegény magyarok, / És most jöjjetek, győztesek: / Üdvözet a győzőnek” – megadta magát; összeomlott benne az ország. „Csupán addig élek, [...] Amíg szívemből / Felfakad az ének” – írta egy korai versében (*Nem élek tovább*, 1899). Az Üdvözlettel végleg elapadt az ének, meghalt a Költő, és feladta az Életet is. Mindig olvasott, kedves Károli-Bibliáját ezidőt tépte össze; „Eli, Eli! Lama Sabaktáni?”, írta zsebében hordott Szentírásának fedelére, és gyakran suttogetta, dadogta a krisztusi végsóhajt. A mennyei kárpit aláhullott. A költő keresztre feszítettetett a nemzettel. S ami aztán, 1919. január 27-éig történt, már nem vele, hanem összeomlottságában hiúságának bolondjartatásával történt; a köztársaság ünnepén a Parlamentben, majd a Vörösmarty Akadémián már csak romtete volt jelen. Lajos öccsében pedig felismerhette a „forradalmas idő” törtetőjét. Aki haldokló bátyját még megzsarolta, hogy elmegyógyintézetbe szállíttatja, így is követelve bátyjától: levélben kuncsorogjon tankerületi főigazgatóságának kinevezéséért. „Ravatal, elöttetek ravatal”... (*Üdvözet a győzőnek*). Aztán már valóban a temetés következett. Amely rendezésének eddig ismeretlen tényét a közelmúltban kiadott Móricz Zsigmond 1919-es naplójegyzetéből ismerhetjük meg. Móricz a várhatóan hatalmas tömeg rendjének biztosítására hiába kért segítséget, Hamburger Jenőék elutasították, mondván: „Ady Endre a polgárság költője volt, nem a munkásságé.” A magyarság és a nemzet gondolata az internacionalisták pártjában már akkor is a szitok kifejezésként élt.

ÉS KIÉ VOLT FEDÁK SÁRI? Akit 1919-ben jó másfél évtizede már a nemzet Zsaszájaként ünnepeltek. És akinek vallomásosan mély és megrendítő emlékirata „*Té csak most aludjál, Liliom*” címmel jelent meg (Magyar Ház Kiadó, 2009). Vélhetnők, a *Liliomra* utaló idézet Molnár Ferencsel való intimus történetet beszél el. Az is benne olvasható persze, mennyei és infernális szerelmi küzdelmük évtizede, ám ennél sűrűbb szövetű a történet: Fedák primadonnasága miként válik

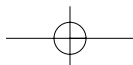
magyar sorssá – az emlékiratot ez a pokoljárás avatja kivételes munkává. Amit nyáregyházi száműzetésében, halála előtt két évvel 1953-ban fejezett be, s a kéziratot a venezuelai évtizedek után most megrendítő kortörténetként is tanulmányozhatjuk. Fedák Sári első nagyváradi vendégjátékát méltatva Ady már nemcsak a színi estét, hanem a kivételes jelenséget is megírta: „A Bereg megyei bakfis egyszerre csak fölszaladt a színpadra. Mint a gyötrelmes, erős, szűz vihar, végigsöpört ott mindent... A Kis bálványdöntő úgy tett a züllött budapesti színházi világgal, mint Napóleon az egyesült seregekkel. Fedák Sári fölforgatta s megcsúfolta a színpadi hadakozásnak minden becses régi elvét. Nem volt újságíró dandárja, nem volt haditerve, ignorálta a kulissza küzdelmeit. Nekivágott a csatatérnek, a színpadnak, s megnyert minden csatát... Ez a lány filozóf. Smokkokat s habituékat a lábai tarthatnak lázban, fiatalságának tüzes indulata. Mi látjuk benne a mélységet. Az új operettstílusnak műzsája ő, hiába kereszteltették el fiúprimadonnának... Vakítóan intelligens és merész” (Fedák Sári. *Nagyváradi Napló*, 1902. május 3.). 1905-ben már a *János vitéz* diadalának címszereplője így lelkesíti a költőt: „Új gondolatok, új vágyak, új álmok, új érzések, új színek, új sejtetések, új borzongások szent szomjúsága él bennünk” (Száz este öröme. *Budapesti Napló*, 1905. február 17.). Ebben a cikkben még leánynak mondja Fedákot (valóban az volt), de Kacsóh–Heltai–Bakonyi daljátékának sok száz előadása nyomán már „honleánynak”, és „a nemzeti küzdelem Jeanne d’Arc”jának nevezi (Fedák Sári elmege. *Budapesti Napló*, 1907. november 14.). Ám Ady Fedák nagyváradi vendégjátékának második estéjén, még 1902-ben a *Lotti ezredesei* című operett alkalmából kritika helyett verset is írt sugallatos befejezéssel: „Ez a leány szomorú vígság, / Ez a leány csak idetévedt, / Körülte sír, suhogva, szállva, / Heinének s Offenbachnak árnya... / Mennyit fog még sírni bűnhődni, / Mert szebb és különb, mint a többi...” (Fedák Sári. *Nagyváradi Napló*, 1902. május 6.).

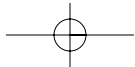
És 1919. december 22-én, a korábban négyszázötven estén ünnepelt *János vitéz*, a daljáték felújításának tombolása közepette „viharos, tépett lélekkel” köszönte a csokrokat és a közönség szeretetét, mert „Villámgyorsan száguldó gondolataimban magam előtt láttam Clémenceau urat és Lloyd George urat, amint Párizsban, ebéd után, kényelmes karosszékeikben hanyagul hátradőlve kavargatták feketéjüket, élvezettel szívják Henry Clay szivarjukat, miközben a mellékasztalon kiterített térképen egyik rabszolgájuk egy vonalzó és egy ceruza segítségével meghúzza a vonalakat, melyek Magyarországot örök nyomorékká tették” – olvassuk emlékiratában, s vele a daljáték slágerré vált kórusa „Mindenünk e zászló, sose hagyjuk el!” – többszörös jelentéssé is emelkedik. Mert Fedák Sári 1946 áprilisában börtönben írta a jelzett sorok fejezetét. Abszurdoid sorsának második stációjaként, ugyanis a Horthy-korban bolsevik árnyak vádjá kísérte, 1945 után pedig a Péter Gábor-i politikai rendőrség nyilas háborús bűnösként listázta. Ide-oda vált időben az emlékirat; vele körvonalazódik 1919 tavaszának légköre. Évtizedeken át a történetírás és a tanügy a szegény gyerekek nyaraltatásával, a Margitsziget ingyenes voltával, a földosztással, a művészeti direktórium rangos művészeinek névsorával igazolta, hogy Kun Béla micsoda boldog világot álmodott a magyarnak. Utóbb

Tormay Cecil bujdosó naplójából már megismerhettük a rettegett mindennapokat, Szamuely és bandájának kísértetjárását. A somogyi paraszteletről diadalmas jelentéssel szolgáló Móricz Zsigmond naplójában pedig megírta becsapatasának történetét. Annyi bolsevik boldogságot hirdető dolgozat cáfolata Fedák Sári emlékirata is, amelyben 1919 tavaszának irodalmi-színházi-társadalmi élete éppúgy felvillan, mint Molnár Ferenc rettegésének mulatságig fokozódó rajza. Az ünnepezt író arról képzelgett, hogy az egyenlőség jegyében majd darócingben jár. És Fedákot is arra próbálta eszméltetni, hogy a kivételesekre, a primadonnákra nincs szükség, mert a színházakat államosították. Egy este a náluk vendégeskedő politikus, Kéri Pál is közölte: „A kommunizmusba bele kell illeszkedni. Más utad nincs.” Fedák persze a fenébe küldte Molnárt és a selyeminges forradalmárt is.

Ám a magyar kommunizmus ügye rosszul állt, de különösen a haza sorsa. Úgyhogy „Fedák elvtársnő”-re különösen szükség volt a hadseregtoborzásban. Fedákot közszereplésre a politika többször kísértette egy Fehér (Weisz) Artúr személyében, de a színésznő nemet mondott. Mert: „Dolgozott bennem a Rákosi Sziditől tanult örök igazság, hogy egy színésznő sohase mutogassa magát nappal a közönség előtt, mert az a legnagyobb ostobaság, amit egy színésznő elkövethet.” Aztán a hadügyi népbiztosság pecsétjével Szamuely Tibor utasítása érkezett: 1919. április 7-én vasárnap délután 1/2 2-kor a Lánchíd budai hídfőjénél jelenjen meg! Hét vörössel bevont teherautóra szállt fel a fővárosi művészvilág; Fedák mulatságosan, igazi színházi szcénák sorában eleveníti fel annak a délutánnak a történetét. Ahogyan őt sötétzöld szoknyája és fehér blúza miatt nem akarták a teherautóra felszállítani, mert a vörös drapériával való együttes látványa a nemzeti színeket összegezné. Bajor Gizi, Várady Aranka..., a művészársadalom válogatott társasága vonult végig az Andrássy úton, s java az utcai színjáték tapsait igyekezett begyűjteni a bámész sokaságtól. Fedák se énekelni, se táncolni nem óhajtott, autogramot osztogatott, s követelte a nép: vegye le a kalapját, hogy a haját láthassák. Dörgő tapsot így is aratott. Este lett, mire a millenniumi emlékműhöz értek. Az emelvényen álltak a színészek, mögöttük Szamuely. Beregi nem akart szavalni, a rettegett vezér „tajtékzó szájjal ordította: Akkor én Beregit le fogom lövetni, mint egy kutyát!” Fedák végül megszólalt: „– Fiúk!... Menjetek be a Vörös Hadseregbe, és üzőgijetek ki nekem a Felvidékről a cseheket, és szorítsátok nekem a Tiszántúlra az oláhokat, mert különben velem gyűlik meg a bajotok!” – miként Ady leírta színházi jelenését, Fedák úgy harsonázott családi hadiparancsot a pesti estében. S mint megjegyzi: „Ez volt az összes ténykedésem és részvételem az első kommunizmusban.” Minthogy a belügyi népbiztosság a „nemzeti kincs”-nek nem engedélyezte bécsi útját, ahová szerződés kötötte, emigráló ismerőseivel tartott, ám az osztrák határőrök igazoltatták a menekülőket, a többieket továbbengedték, de Fedákot letartóztatták, mert „a legveszedelmesebb kommunisták” listáján Kun Béla társaságában szerepel. Aztán a bécsi rendőrségre kísérve tűnődhetett az osztrák éberségi politika abszurdításán: „Sehogy sem fért a fejembe, hogy Böhm meg Vágó elvtársak nyugodtan sétálgatnak Bécs utcáin, én meg egyenesen a wiener-neustadti börtönből jövök.” Néhány nap múltán a Kun-világ összeomlott Pesten,

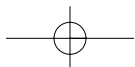

s a Fedák-eposz tovább folytatódott; hazahajózott, s Friedrich István miniszterelnöktől kért vizsgálatot maga ellen. Az öreg Wlassics, Bánffy Miklós és Rákosi Jenő írták alá feddhetetlenségi iratát, s következhetett újra a Király Színház, a *Cigánykirály* sikere balesettel és újabb szerelmi jelenetekkel. Bármely Molnár darabnál szikrázóbb és élesebb színházat játszottak.

Pazar replikák, fordulatok, történetek elevenségében Fedák derűjét, játékoságát élteti 1946-ban a Markó utcai fogdában, majd a Gyűjtőben népbíróság előtti tisztázására várva is. Életszerepének forгатókönyve ezért emelkedik Jászai Mari emlékiratához magasodó, kivételes olvasmánnyá. 1944 októberében ismét Ausztriába menekült, mert kommunista híre folytán félt a nyilasoktól, de értékeit, otthonát odahagyta; a közeledő szovjet csapatok híre mellett a Farkasréti temető lélekharangja is útra szólította, vele az ott nyugvó barátok hangját hallotta. „Meg kell mentened az életed...” – s a sugallatra némi holmijával és kiskutyájával felszállt a teherautóra. Hogy azután nyilasként szállítsák haza. S miért a kálváriás megpróbáltatás? Ady jövendölése beteljesedett: Fedákot sokan és „rettenetesen gyűlölik”. Sunyi és irigy kollégák, zughírlapírók hajszája, avagy barátnőjének alantas rágalmai folytán különb voltáért kellett szenvednie a történelem szemetes évtizedeit. Emlékiratát hitelesíti a levéltár: a politikai rendőrségi és a bírósági anyagokban elképesztő hazugságok olvashatók: Hitler életéről akart könyvet írni, s miként uszított a bécsi Donausender adó magyar adásában (ÁSzTL 3.1.9. V-101545). Előbb két évre ítélték, majd a parlament fellebbviteli tárgyaláson 1946. április 5-én „ez a kifestett Bojta Pubi kolléga”, vagyis dr. Bojta Béla rettegett népbíró közölte: „semmi sincs bebizonyítva. En magát kizárólagosan csak azért ítélem el, amiért a Donausender szolgálatában állott” – tudósít memoárjában az ítéletről. És Bojta nyolc hónapra csökkentette Fedák büntetését, amelyből hat és fél hónapot letöltöttek nyilvánított. Fedák színházat játszott; ahogy a tárgyaláson, a börtönben is a nemzet Zsazsája maradt; ami talán nagyobb halhatatlanságot jelentett neki, mint a Király Színház esténkénti tapszuhataga. Rabtársak és foglárók is bűvkörébe kerültek; egyik-másik smasszer még szökésre is biztatta; s amikor távozott a Gyűjtőből sokan megsiratták. Szenvedéllyel írja igazát; életének eseményei képekben, valóságos színi jelentekben áradnak.

Krisztusi hite vezette, ilyenképpen szenvedése távlatossá emeli örömeit, boldogtalanságát, küzdelmeit és így vallomását is. Felemelő kép, amikor sok száz és ezer este ünnepelt dívája zuhogó esőben feslett ruhában, kopott bőrkabátban, bakancsban, megbékélten húzza kis motyójával rakott szekerét, amikor nyáregyházi vityillójából tanyai szállásra kényszerítik. Ávósok lesik és vallatják, de félelem nem szorítja lelkét, nyomorúságát se panaszolja; mert derék emberek szeretetkörében él és emlékezik Beregszászra. Amikor Felvidék hazatértével szülővárosába, Beregszászra látogat; aztán elbeszéli utolsó találkozását Herczeg Ferencsel, akit a Markó utcai rabság után meglátogatott. Nyáregyházai csöndességében Fedák Sári nevét se írja le a bestiális idők rémeinek, csak ül a rádió mellett, és hallgatja a világ híreit Mindszenty hercegprímás letartóztatásáról; Bajor Gizi halálában temetését is siratja: „Mindennél fájdalmasabb érzés, hogy úgy temették el, pogány módra, pap nélkül, beszentelés nélkül. Koporsóját vörös ronggyal

takarták le, feje felett ott éktelenkedett a sarló és kalapács.” És szilveszter éjszakáján a tengeren túlról az éter sistergéséből „egy megtört, sírással küzdő öreg hang”-ra ismert, amelyet huszonnyolc éve hallott utoljára: Molnár Ferenc szólt a világ magyarságához: „...most, mikor életem végén megnyíltak előttem a Hit kapui...”, s alig egy év múltán „két nehéz könnycsepp” a nyáregyházi tanyán Liliomért, aki véglegesen átlépte a Menny kapuját. Fedák Sári naplója imádsággal zárul: 1953. június 17-én éjszakáján a keletnémet munkáslázadás híreit hallgatva Istenét, Jézusát szólítja: „Vedd el tőlünk ezt a keserű poharat, és szabadíts meg minket a gonosztól, szabadíts meg minket az oroszoktól! Add meg nekem a kegyelmet, Uram, hogy még megérjem Magyarország felszabadulását.” Óhaja ugyan nem teljesült, ám bizonyos: a százharminc éve született (1879. október 26., meghalt 1955. május 25-én) Fedák Sári szabadságimája is lobbantotta és kísérte 1956 kegyelem betöltötte tizenkét napját.

JÁVOR PÁL „valószínű rövidesen hazamegy” olvashatjuk a vélhetően New York-i magyar követségen dolgozó „Lévai” fedőnevű ügynök 1957. június 23-ai jelentésében (ÁSzTL 0-8-8-073/1). Egy évvel korábban *Liliom*ként érintette meg a csábítás Jávort, amikor Molnár Ferenc darabjának főszereplőjeként izraeli vendégjátékán magyar diplomaták bátorították hazatérésre. Ez a neves személyeket édesgető, programos politika, amely a nyugati magyar emigráció csoportjainak amúgy is vizsályos életét egymással szembe óhajtotta uszítani, 1953 végén Páger Antal csábításával vette kezdetét. A honi rendszer propagandájának igazolására is szervezték az akciókat, melyek sorában Jávor belügyi aktáit nem ismerjük. Ám a Páger-csábítás teljes államvédelmi forgatókönyvének ismeretében bizonyosan állíthatjuk: Jávort diplomata fedésű ügynökök kísértették meg Izraelben. Csaknem hároméves, otthon is szervezett játék, huzakodás után, Páger követeléseit tartalmazó nyilatkozatot a magyar állam nevében Kállai Gyula aláírta 1956 tavaszán, s a művész augusztus végén hazaérkezett, s elfoglalta ideiglenes otthonát (idővel kiderült: tartósan, mert Tamás utcai villájában Balázs Béla özvegye lakott) a Gellért Szállóban. Vélhetjük: Jávor aligha volt Págerhez hasonlóan furfangos és határozott, de az tudható: ígérték villájának visszaszolgáltatását.

Csak képzeljük, hogy a bolsevik füstölön tartósított honi színháztörténet szavatossága lejárt. Mert még ma is árulják és etetik, Jávor sorsát tekintve például: egyenesen, kellő mélységgel és a tények drámaiságában nem beszélnek el Jávor Pál 1945 utáni sorsát. A cigánnyal mulató úr és amorózó legendája hullámszik filmjeinek fáradhatatlan vetítésével, de hogy Németh Antal Nemzetijében annyi alakítása között például Peer Gyntként, Tamási *Csalóka szívárványában* Czintos gazda szerepében vagy a *Nóra* Rank doktora kivételes színészi rangját igazolta, erre a Nemzeti új igazgatója, Major Tamás nem óhajtott emlékezni. S hogy a németországi lágerből hazatérve Jávort Major nem szerződtette, már jelezte: a politikai Rontás szelleme is beköltözött a Házba. Jávor nem térhetett vissza a Nemzetibe, így rangjával alkalmi és hitvány előadásokra csábították a nagyérdeműt. Egyetlen 1945 utáni filmje *A tanítónő*; Nagy Istvánként talán a legnagyobb alakítással szolgált, ám újabb forgatásra már nem szerződtették. Feladatok híján utazott, ahová hívták. A román politika ördögi találékonysága: épp a párizsi béketárgyalások nap-

jaiban (1946 augusztus–szeptember), az elmúlt évtized legnépszerűbb magyar színésze Petru Groza államelnök vendégeként, az erdélyi magyarság átmítására is, Romániában turnézott, s honoráriumként fát és sőt kért a hazai művésztszadalom javára. Jávor alig érkezett haza Bukarestből, s hiába kérte és remélte Tamási Áron, hogy új darabjának, a *Hullámzó vőlegény* főszerepét Jávor alakítja, Major Jávor amerikai útjára hivatkozva kitért a kérés elől. Valójában még csak vendéglátásra se óhajtott meghívni. Sárossy Szüle Mihálytól tudjuk: 1949 tavaszán Jávor még egyszer erőt vett magán, és New Yorkból felhívta Major Tamást: „Hogy miről és mit beszéltek, senkinek nem mondta meg soha. Még a feleségének sem. [...] Amikor visszajött, beleesett a karosszékbe, és halkán maga elé morogta: Hát így is jó – és feleségétől egy italt kért...” (*Misztér Jávor*). A belügyi levéltár feltűnően hiányos Jávor-anyagában azért másolatban olvasható egy 1952. II. 12-én keltezett levél (a helyesírási hibák alighanem Turányi L. ávh. főhadnagyot jellemzik), amelyet régi barátjának, Radó István textilüzlet-vezetőnek írt. Beszámolt benne az amerikai magyar művészvilág sorsáról, s hazatérésének hiábavalóságára célozva alighanem a Major elutasításának háttere is körvonalazható. Jávor levelében áll: „Én nem értem, hogy Major és Gobbi miért nem becsülik meg bennem a tisztességes viselkedésemet. Én más beállítottságúnak születtem, és elhagytam az országot egy rendes és becsületes színészműt után. Én nem nyaltam a seggit Horthynak, mint Majorné Papp Mariska és Gobbi művésznő, mikor Bajor Gizihez meg volt híva, és a lovastengerész család is együtt volt. Viszont a hazámat ma is úgy szeretem, mint akkoriban” (ÁSzTL 0-8-8-073/1). Tudnivaló: Majorné Papp Mariska Horthy bizalmi köréhez tartozott, folytonos anyai erőszakossága folytán Tamás fia a művészi mellett, politikai védeltséget is élvezett. Amit titkolni kellett, mert a nyilvánosság előtt cáfolta volna a kommunista ellenálló legendáját, viszont Major hatalmát erre is alapozta. Kevesek között Major persze hogy tartott Jávortól, aki a Nemzetiben jelenlétével is bomlaszthatta volna a mozgalmár hamis mítoszát. Hiszen nem Majorékat hurcolták Sopronkőhidára, hanem Jávort. (Kádár Gyulától azóta tudjuk, hogy felső utasításra a megfigyeltek köréből is kiemelték Majorot.) Jávor nem kellett Major Tamásnak, mert nemcsak művészként, hanem üldözöttként is túlnőtte volna igazgatóját. Jávor élte hát kudarcos amerikai éveit; segítettek a magyar filmesek, de angol tudásának hiánya és hiúsága folytán Hollywoodból gyorsan elmenekült. Régi szerepeivel, nótáival járta az amerikai magyar szigeteket. Csizmát húzott, és gyöngyvirágos huszárcsákóval a fején nótázott, szavalt, jelenetezett, dalizott tehát. És főként ivott. Naponta szenvedte a számkivetettséget, és álmodta kedves kollégáit, műszakiakat, barátokat, az EMKE klozetes nénijét. És a Keszelinél a savanyú badacsonyi rizlingből készült fröccsökkel kísért, hajnalig tartó beszélgetéseket s a háza előtt remegő fehér törzsű nyírfákat.

Aztán megkésetten, a forradalom és az elhúzódo ügyintézés folytán megromlott egészséggel 1957. november 26-án feleségével, Olgával hazaérkezett. Fel se merült, hogy Major Tamás Nemzetijébe kerüljön, a Jókai Színházba szerződhetett, ahol három kis, hitvány szerepet játszott, közben szórakoztató truppokkal járta az országot. Pesti előadásai után a Paulay Ede utcából átsietett a Teréz körüti Ka-

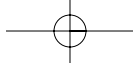
mara Varietébe, a két Horváth Jenő dallal még hatszáz forintot keresett. Kellett a pénz, mert a minden értékéből kifosztott és lepusztított villáját fel kellett újítani. S hiába a közönség tapsban, levelekben jelzett szeretete, már fáradt örömben figyelte régi kertjében a jázmin és az akác virágzását. Mert az 1958. májusi gyomorműtéténel is nyomasztóbb volt Simon Zsuzsa igazgató embertelensége: „a szülei az előző érában lipótvárosi kapitalisták voltak. A lányuk ma a párt főembere. Darabokra fűrészelve, ha tudna” – írta amerikai barátjának, Sárossy Szüle Mihálynak. Akinek némely adatát Bános Tibor újra kiadott és sok adattal gazdagított könyvében (*Jávor Pál*) felhasználja, de említésre nem érdemesíti a forrásmunkák sorában. Holott Jávornak barátjához küldött leveleiből pokoljárása pontosan körvonalmazódik. Megjegyzéseivel, pökhendiségével Simon Zsuzsa naponta művelte a fűrészeléset; például közölte vele: „...maga csak volt, Jávor úr”. S alig egy évvel hazaérkezését követően (1959. január 14-én) amerikai barátjának már végzetesen összegzi hazatérésének kudarcát: „Irtó marha voltam, amikor Kanadát otthagytam... Na, mi aztán bekaptuk. Eszedbe ne jusson követni az utamat.” Jávor Pál meghalni jött haza, mert művészi becsületét arra a másfél esztendőre se engedték visszaszerezni. Amikor 1959 májusában újabb operációja és gyomorrákjának végzetes híre elterjedt, kollégája, a börtönviselt Kiss Ferenc, egykori színészkaromai mindenható, aki a Jávor elleni hadjáratot vezényelte, bocsánatkéréssel kereste fel a városmajori klinikán. Tudta, hogy a végső nagy játékra készül? Bizonyosan; már csak játszott az életet, az evangéliumot olvasta, s az utolsó két hónapban nyolcszor gyönt és áldozott. És mily cinikus kegyesség: minisztériumi parancsra, feltehetően Aczél György utasítására, Major Tamás is szerződéssel jelentkezett betegágyánál: 1959. augusztus 1-jétől újra a Nemzeti Színház tagja! Nyári szünetben – és tizenöt napig. Mert Jávor Pál 1959. augusztus 15-én hajnalban 4 órakor egy mély és megbékélt sóhajjal bevégezte életét. Ötvenhét évet élt. Megszenvedte, hogy ember volt, és magyar színész.

CS. SZABÓ LÁSZLÓ sírköve megroggyanva áll a pataki temetőben. Végrendeletes versében így kívánta: „Ha lefejtették már a bort Hegyalján, / vess egy örökre virító mimózafürtöt / a diákok hervadt árvácskái fölé / hálás hantomra / félúton Kölcsey s Kazinczy sírja között / mielőtt megjön a hó” (*Téli virágének*). Szeretteimmel mimóza helyett tobozokkal díszes kis fenyőkoszorúcskát helyezünk sírjára. Fellobbantott gyertyával arra is emlékezünk, hogy éppen huszonöt éve búcsúztattuk, néhány Budapestről, Debrecenből érkezett literátor, szinte bujdosó szabadsapatként, mert a központi tilalom folytán sem az iskola diáksága és a tanári kara se lehetett jelen a temetésen, bár a tévé miskolci stúdiója forgatott, de anyagát nem engedték be az országos esti híradóba. Merthogy édesapám közelében temettük, sírkövére álltam, hogy kövessem az „övig szakállas, elűzött vízi király” sírba tételét. Édesapám bizonyára megbocsátotta egykori illetlenségemet, mert pataki ősdiákként én is hozzá készülök végső pihenésre.

Gyönyörű ős volt akkor is Hegyalján; a ravatalnál Csoóri Sándor ember voltunk mindenkori megtartásában törvényszerű jelenségnek nevezte a száműzetést.

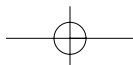
Hangsúlyozván az igény megtartásának kötelezettségét is: „De Mikes Kelemen-i rangot csak akkor kap, ha nem fullad bele a sértettségbe s a politikai provincializmusba. Nem elég hozzá a vérben megmosdó igazság sem, a zsebkendővel integtő remény, minőség, méltóság és távlat is kell a megteremtéséhez” – mondta. A távlat vállaltan vagy kényszer folytán adódott, de a minőség már kevesek teljesítménye. Ma még jobban látjuk, mint akkor: a kevesek egyike Cs. Szabó Lászlóé. Készültsége, műveltsége, írni tudása nyomán a magyar irodalomnak és szellemnek kivételes jelenése ő, aki Szatmárcseke és Széphalom között, miként búcsúversében látta magát, valóban az öröklétnek útján vándorol. Amikor az aczéli hatalom kegyeskedett hazaengedni, itthoni kiadásra már betegesen szerkesztette írásait (*Alkalmom, Közel s távol*), majd halála után újabb esszé-, önéletrajzi, verses kötetek jelentek meg. De Czigány Lóránt bibliográfiájából azt is tudtuk (a *Hűlő árnyékban* függeléke), hogy Cs. Szabó László firenzei, londoni emigrációjának három évtizedéből, hatalmas levelezése mellett, hírlapi, folyóiratbeli, rádiós írásainak gyűjteménye is még jó néhány könyvbe kívánczik. Íme, kezünkben az igazolás: a Mundus Kiadó 2004-ben indult életműsorozatában a novellák első kötete és az életrajzi írásokat követően *Hódoltsági irodalom* címmel az azóta elhunyt Czigány Lóránt rendezte egybe főként a *Hungáriában*, majd az *Új Hungáriában*, és a *Látóhatárban* megjelent cikkeket. Folyamatában olvasva Cs. Szabónak az 1951–56 között született írásait, egy különös irodalomtörténet körvonalazódik. Antennás embernek nevezte magát Cs. Szabó, de valójában lokátorosként mutatkozik, mert irodalmi tanácskozások, párthatározatok, írói nyilatkozatok áradásában szívós következetességgel folyamatosan vizsgálta és bemelegítette a haza szellemi állapotát. Erdélyi bujdosóként, „buvában”, de nem siránkozva, hanem keserves kacajjal sorozatban tudatta: az évek hullámlásában olykor némi fazonírozás mutatkozik ugyan, de „a kulturális kényszerzubbony”, a politika, az irodalom, a kultúra naponkénti megnyúztatása változatlan.

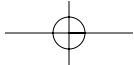
Márkus Béla a nyáron Balatonbogláron elhangzott *Hódoltsági irodalom* című előadásában (kézirat) Nyirő József, Wass Albert és Cs. Szabó László emigrációs látószögét és publicisztikai írásait összevetve megállapította: „...a regényei, szépprózái alapján a stílus művészetének tartott Wass Albert [...] publicisztikáiban alig van élet, elevenség. Nemcsak hogy nehézkes, a képi fogalmazásmódot egy tisztviselő, egy »könyvügynök« fogalmi zsargonjára felcserélő, nemcsak hogy közhelyes, de még magyartalan is. Mintha hódoltságban, itthon fogalmazott volna, a Cs. Szabó által majd oly leleményesen kipécézett fordulatokkal.” Igényes tanulmányában azt is igazolja Márkus Béla, hogy ellentétben Nyirővel és Wass Alberttel Cs. Szabó Lászlót szenvedélyesen érdekli a hazai élet. Cs. Szabó napi-hetilapok, könyvek, nyilatkozatok, párthatározatok röntgenfelvételeit Ady jóslásainak lázát swifti humorba pácolva, a sztálinizmus orwelli leleteinek regényes folyamában tárja elénk. Sziporkázóan szarkasztikus Cs. Szabó László honi irodalomtörténete, talán ő is oka volt, hogy a Széchenyi Könyvtár a *Hungária* és az *Új Hungária* számait hungaricumai zárolt példánynak se merte beszerezni, ezért Czigány Lóránt szerkesztői munkáját a British Múzeum gyűjteménye segítette.

Változatos nézőpontból, de újra és újra tudatosította a lényegét Cs. Szabó: „Mert a végcél az, hogy Marxnak holta után s az élet ellenére is igaza legyen. S ha az élet ellenáll, rá kell fogni a puskát.” Vélhetnénk, hogy önként Nyugatra távozott legjobb szellemi embereink hasonlóan látták a szovjet rendszer kérelhetetlen voltát. Tévedés, mert az önáltatás, a fontosság-tudat és hiszékenység mételyesen dolgozik, a szellemi emberben különösen. Nem Cs. Szabó László könyvéből, hanem az egykori belügyi iratokból értesülünk egy eddig ismeretlen történetről: Szent-Györgyi Albert és Zilahy Lajos az 1956-os forradalom utáni napokban Moszkvába indultak, hogy Vorosilovval találkozzák a forradalom leverésének végzetes voltáról. Londonban aztán az angol diplomácia lebeszélte őket a repülőút folytatásáról (ÁSzTL K-1449). Gondoljunk bele: 1945-ben s még utána is a Magyar Szovjet Baráti Társaság két vezetője, aki felismerte, mi következik az országban s a nemzettel, az Amerikai Egyesült Államokig menekültek. Ám az egykor Vorosilovval átvacsorált, adomázott és pezsgőzött esték emléke kilenc esztendő múltán is elgyöngíti őket, és képzelik: a szovjet párt és katonai vezetés majd belátja, hogy a kommunizmus világhódító haditervében a puska marasztaló érve helyett a jó magyarokat örökre szabadságot kell a bolsevik birodalomból. Provincializmus és arányzavar: eme jóhiszemű akcióban Ágh István most újra megjelent kitérő szatirikus regénye, a *Rókacsárda* idéződik fel, amikor a falusiak beszélgetnek, s ki-ki a maga ezerszer elmondott legendájával szórakoztatja társait: Bozóky József tanácselnök például Vorosilov csicskásaként élteti jelenét, s emeli a múltját: „Vorosilov nagyon szép, derék ember volt. Láthassa! Itt ezen a fényképen itt áll Vorosilov, ugye, megmondtam, itt állok mellette én, én se vagyok törpe, de ez a Vorosilov elvtárs!” Magyarország: egy Rókacsárda...

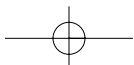
Megannyi ideológiai szólam, akció, határozat mélyén Cs. Szabó László a moszkvai kór módszerét kérelhetetlenül leírja: „A kommunista logika hibátlanul működik más kárára. Amíg kritizál, világos, hova üt. Csak akkor ködösödik el, amikor kézzelfogható tanácsot kell adni. Ilyenkor rendszerint egy semmitmondó Lenin- vagy Sztálin-idézet mögé siklik. Moszkvában is így szokás: nagyok a gúnyban és vádaskodásban, amikor a szerencsétlen ember utasítást kér, lehordják, vagy rejtélyes válasszal fizetik ki. Senki se bolond elkötelezni magát. Révai sem. Hosszú felszólalásából végül sem derült ki, hogy miképp teremtsen a boldogtalan magyar író „sematizmus nélküli típushősöket” – vélekedett az 1952-es írókongresszus felszólalásai között Révai József beszédét elemezve. A szabadság és a távolság is hatalom; így Londonban Cs. Szabó írhatja azt, amit Budapesten majd a forradalom pontjai fogalmazznak meg: szovjet gyarmat vagyunk! Háromszor olvasta, s újra és újra az *Allatfarmra* hivatkozik, ám az ő felháborodása nem emelkedik tündérmesévé, mint Orwell története, mert az otthonról érkező *Irodalmi Újság*, a *Szabad Nép* cikkei hevítik, így aztán a szereplőket, megnyilatkozókat eposzi jelzőkkel ékesíti: „Devecseri Gábor, a szeleburdi irodalmi selyemfiú”; Zelk Zoltán „pártbuzgalmi költő”; Darvas József „a magyar irodalom Notre-Dame-i nyomorék toronyőre”, Karinthy Ferenc „egy élhetetlen lángeleme vaskönyökű csemetéje”, Kónya Lajos „az új költői csemeteiskola másik dísz”. Az ifjak sorában Csoóri Sándort, Nagy

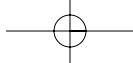

Lászlót, Juhász Ferencet is pártaldaloknak látja, bár majd észleli, hogy Juhászt az irodalompolitika deresre húzza. Vélhetjük, becsapottságuk drámáját és esztétikai eszmélkedésüket talán azért se érzékelheti, mert ő, az erdélyi menekült úri fiú egykor érettségi jutalomként Itáliába utazott édesanyjával, de Nagy László nemzedéke, Erdélyben Sütő Andrásék az 1945-ös fordulattal a faluvégi mélyszegénység megváltását remélték. Az is jelképes, hogy a húszas évek első felében Párizsban nem ismerte egymást a Sorbonne két diákja, Cs. Szabó és Illyés, s majd a harmincas években holtig tartó emberi-szellemi barátság érlelődött az Ozoráról érkezett költővel. Hasonlatosan történt a későbbi nemzedékkel; Cs. Szabó is feledte az ifjak esendő verseit és Gara László francia nyelvű magyar költői antológiájának előszavában (1961) már a politikai „különbéke” jelentős teljesítményeként tárgyalta Juhász és Nagy László költészetét. Mert Cs. Szabó az idő változásában nem a múlt esendőseire, hanem mindig a teljesítményre, mindig a magasba tekintett, így máig talán a legfontosabbakat mondta *Csillag a máglyán* című drámájáról Sütő András bécsi irodalmi estjén. S kivívott szellemi-emberi rang az is, hogy a pataki temetőben Csoóri Sándor „a világ minden olyan magyarja nevében” búcsúztatta: „...akik tudták, ki vagy haragodban, pöreidben és szeretetedben”. Keleti hunok és nyugatiak ölelkeznek így a magasban, mert őket a Teljesítmény avatja a szellemhaza polgárává.

Krónikának is tekinthetjük Cs. Szabó László könyvét; mert oly eseményekre is emlékeztet, amelyek a zsarnokság tébolyában intézmények sorsába is vágott: Arany János „pór költő, a M. T. Akadémia titkára” aláírással az intézmény „újjaszületésének hároméves tervének” elképzeléseit vázolja, amelynek középpontjában Lenin és Sztálin munkássága áll, de a magyar nyelv ukrán eredetének tisztázása, a „cirill betűs” gyermekkönyvek kiadása is feladatuként szerepel. A vitriolos gúnyirat, „önkritika” szerint Széchenyi angol kém, aki a zseniális orosz mérnökök Lánchíd-tervét Clark Ádámmal elraboltatta, költőként pedig hibázott, amikor a nagyfalusi Toldival foglalkozott, de vétkét javítva Pugacsevről ír majd hőskölteményt. Sarkadi írói tehetségét és franciaországi útjának zápult nézőpontját együtt látta. A *Tragédia* 1955-ös januári bemutatója nyomán fellobbant vitának nevezett ideológiai hadjáratot, s főként Lukács György siket teoretikusságát két dolgozatban is elemezve így összegzi: „A moszkovita marxizmus az első zsarnokság a világon, amely ezt az újáteremtő sírást is megtagadta az emberektől.” A *Hét évszázad magyar versei* első (1951) és második kiadásának (1955) az összevetése is pazar korlelet; négy esztendő elég volt ahhoz, hogy Ady versei gazdagodjanak, szaporodtak Szabó Lőrinc versei, Jékely, Vas István, Dsida poézise bekerült, de kimaradt Hajnal Anna Sztálin-verse, Kuczka Péter Dimitrov-ámulata, vagy „Devecseri és Kónya verse az első öt éves tervről”. Németh László *Galileije* is feltűnt Cs. Szabónak a *Csillag* 1955. januári számában, bár azt nem tudhatta, hogy bemutatásával a Nemzeti vezetése 1953-tól küszködött, mert már Major Tamás szeizmográfja is habarodottan jelzett a pártközpont és a minisztérium mágneses terében. Galilei sorsáról a becsület rivaldafényében, az Ady és Babits nyomán érkezett nemzedék drámájaként láttatva személyes hevülettel írta: „Szembekerültek a hivatalos országgal, ül-

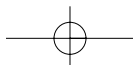

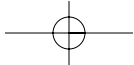

tek a vádlottak padján, vergődtek a felzaklatott idegek máglyáin, és romantikus szerepvállalással új magyar sors tételeit szögezték ki kortársaik lelkiismeretére. De sose kellett elnémulniok. Hazudniok pedig éppenséggel nem kellett. A nemzeték, amely félig kivetettnek érezte magát a hazájában a két háború közt, csak 1949-ben jutott az öreg Galilei sorsára. Akkor került a »keskenyfejúek« gyűrűjébe, amely hol nyílt, hol alattomos terrorral követelte, hogy ne gondolja, amit gondol, s a nemzet *megettésztésére* írja át az igazságot, amelyet legjobb hittel valamikor leírt a nemzet megnemesítésére” (Cs. Szabó kiemelése). Cs. Szabó László, aki ember, magyar és bujdosó polgár voltát élte már a harmincas években is (*Levelek a száműzetésből*, 1937), 1949 februárjában Rómából táviratozta Ortutay Gyula miniszternek: „tanszékemről lemondok” – a Galilei-sors elől menekült. S e kései könyve is igazolja Csoóri Sándor pataki búcsúzó gondolatát: „helyettünk, itthon élő helyett is vigyáznia kellett”. S tehetette, mert „igazolást föltétlenül a magyar történelemtől kapott, a koholt pörökbe torkolló bűnöktől, de erkölcsöt ő növesztett hozzá”. Cs. Szabó László tartásához egy párizsi emlék: annyi Montparnasse temetőbeli bolyongásaim egyikén esőáztatta cédulát találtam Sartre sírján: „L'écrit est aussi moral. Vous êtes mort, Camus est vivant...” (Az írás erkölcs is. Ön halott, Camus él.)

„KÉTFEJŰ SZÖRNY lett a magyar emberből. Egyiket hazájában viseli s úgy hívják, hogy Ellenforradalmár, másikat külföldön s a neve Tanú” – írta Cs. Szabó 1957-ben még a levert forradalom pernyefüstjének látomásában (*Ország és irodalom*). Remegő fényű mécsesek rivaldája előtt, a pataki sírkertből kifelé bandukolva édesapámról tűnődöm. Egészséges voltának utolsó képe merül fel előttem: fekszik az udvari ablak alatti ágyon, s kezében egy piros fedelű könyv, rajta vörös csillag. „Csöndesebben, édesapa orosz tanuló” – szólt rám édesanya valami csörömpölős játszadozást hangszerezve. Édesapa görög–latin szakos tanár volt, aki Eötvös Kollégistaként visszatérve felnevelő iskolájába esztendő gyakornokság után egykori tanárai társukká választottak. Irodistaként szolgált a háborúban, de ott is csak a pataki iskoláról álmodott; majd 1945-ben hazatérve, még öt évig nevelte, tanította diákjait, osztályát, akiket nagyfiainak tekintett. Érettségiztette őket 1950 tavaszán, majd tudatták vele: szakjaira, amelyre az életét tette, nem lesz szükség, s hogy tanárként maradhasson Alma Materében – tanuljon oroszul! Vajon tudta-e édesapa, hogy nemcsak görög–latin szakját, de két év múltán drága református iskoláját elveszik? – erről csöndesen, szakadozottan beszélgettünk édesanyámmal 2002. november 1-jén, midőn Párizsból érkezve egyenes hozzá siettem a leányfalui szeretetotthonba. Köhögéseinek elfúló áramában ötvenkét évet révedt vissza édesanya, s azt mondta: „Az Úr megkímélte, hogy további életében szenvedje az iskola megsemmisítését, s azokat a szörny időket, küszködéseket, amiket meg kellett élnünk. Az ő megváltásában árságodnak így volt értelme.” Édesanya akkor egy bibliajelzőt adott át: rajta ez állt: „Közel van az Úr a megtört szívekhez, és segít a sebhedt lelkeket (*Zsolt.* 34/19).” És másnap, Halottak Napjának hajnalán gyögyult lélekkel örökre Ő is itthagott.

Honukban száműzöttek és honukból menekültek – a megmaradás megannyi földi és égi változata. Halottak Napján Sárospatak református temetőjében, utcáit

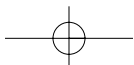

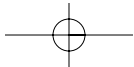

járva, sírok, emléktáblák, házak, szobrok, reliefek emlékeztetnek a mindenkori bujdosások változataira. Lórántffy Zsuzsanna halála után megfosztva skólájuktól a pataki diákokat Gyulafehérvár és Marosvásárhely fogadta be; Rodostóban tért meg Urához II. Rákóczi Ferenc, szíve a Párizs közeli Yerres földjével keveredett, miután őrzője a groboise-i kolostort a francia forradalom lerombolta. Hamvainak koporsója pedig már egyedül őrzi magyarnak a kassai Dómot, mert benne a misét szlovák nyelven celebrálják. Kossuth Lajos, Kövy jogprofesszor nyughatatlan hallgatója fél évszázadon át Nyugatról és Turinból izgatta a Habsburgokat. Itt diákoskodott Szemere Bertalan is; a szabadságharc miniszterelnökét összeroppantotta a franciaországi emigráció, s már hazatérve elborult elmével hunyt el. Orosz dzsida döfte át Petőfi Sándort a segesvári kukoricásban, aki 1847-ben járt „a forradalmak oroszlánbarlangjában”, és este, hogy felejtse magyar voltát, a deákokkal poharazott. XX. századi földönfutók ismert és névtelenek serege; ahogyan a párizsi békediktátum után, Dobos László regényben és utóbb emlékiratában Koncsol László elmondta: amíg tehetette, a felvidéki kisdíáknak micsoda hadművelet volt átjutni Sátoraljaújheleynél a szlovák határon, hogy szülőföldjükre, családjukhoz jussonak, majd szünidő végén vissza Sárospatakra. Nem sokkal végső távozása előtt Cs. Szabó László Patakon vendégeskedve tűnődött a város hivatásán: „Egész Magyarországnak határvárosnak kéne lennie, csupa szellemi végvárnak, félelem nélküli, okos veszélyérzettel s testvériséggel eltelve... Az a fontos, hogy ne félj. Mert a félelem a legbiztosabb öntélet, amely mindig a bírók elé vág. S bíró és ítélet úgyszint van elég a világon, s az igaz ember oly kevés.” Igazát őrizve, Cs. Szabó László Firenzéből, majd Londonból naplózta az orwelli hazát.

Már párás szürkület ereszkedik a városkára, járókelő alig tűnik fel; Kálvin évében a Kollégium nagykapujával a reformátor kiállítása is zárva. Az Iskolakert bejáratánál Rákóczi Ferenc lábánál mécsesek világolnak, homály vonja be az Áprily énekelte „kéklő, kúpos hegykaréjt”; s miként egykor édesanyám kezét fogva hatvan esztendővel ezelőtt is, aszott gesztenyét rugdosva, immár asszonyom, Bálint fiam, Zsuzsika menyem szeretetkórében unokámat kocsiban tolva járjuk a Kertet. A múlt káprázatában, Erdélyi János, Fáy András, Egressy Béni, Móricz Zsigmond, Komáromi János szobrai között navigálva Gyurka unokámat figyelem: milyen gyanútlan mosollyal forgatja fejcskékét, és szemléli a Kert ősiségét.

Újságok-formán már adatolni se érdemes a naponkénti megtörténetet. Miféle szürreális világ az, ahol tolvajok, bűnbandák szövetsége uralja a hazát? „Democskrácia” ez, ahogyan Fedák Sári már az 1945 utáni éveket jellemezte. Hozzá most az „ájropás” és „erópás” szirup kevercsével. Még ez nem történelem, hanem jelenünket alvilággá züllesztő panoptikum figurák folyamatos hadművelete: egyik helyen a bizonyítványt hamisító és ingatlanpanamista polgármester uralhatja a törvénytelenséget, mert lánya az ügyész, veje pedig a város főrendőre; a másik városatyá börtönben is kapja milliós pénzeit; a pénzügyér pedig közli: a világ legjobb költségvetése a magyar 2010-es! Siratni valóan röhejes – provinciák provinciája, ahol mindezt el kell viselnünk. És semmi önáltatás, hogy a népverető Csodálatos mandarin eltűnt a színről, mert szervezi alvilági akcióit,

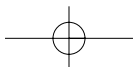

és rikács-ripacsi mámorral fúja: „Ébresztő demokraták!” Azt már tudom, hogy Gyurkát előbb Bóbita táncára tanítom, de tünődöm: ha megérhetem, s növekedve majd gyermekkorának hajnaláról kérdez, milyen világban is éltünk, ugyan miként beszélhetem el neki az Orwell utáni orwelli Állatfarm sertéseinek pestises „demokráciáját”? A bujdosások újabb korszakáról a házi marionettben talán majd Weöres Sándor *Kétfejű fenevad* című történelmi panoptikumával mulattatom. Kacagjon ő legalább, ha már mi nem nevetünk, amikor a cigány bakó kihirdeti az új világot:

„HERCSULA (*csendet int, közében szónokol*): Kss ti! Kedves tisztelt polgártársaim! Mi, vitézs pécsi legények kidobtuk innen a tereket, a horvátokat, magunk urai vagyunk, azs is maradunk. Ide többet ellenség be nem teszi a lábát. Nincs többé rabság, jobbagyság, solgaság, se szultán, se király. Mindenki egyformán ember. Mindenki dolgozzék a mágá mestersége szerint, astán azst te, ámit akár a tisztességes békességen bévül. Kikiáltom a pécsi respublikát.” – Az olvasó vagy a játék nézője hiheti: a magyar-pannon-panoptikum tetőzik az 1686-os októberi pillanatban, Pécs visszafoglalásának, felszabadulásának frivol látomásában. Ám a következő weöresi jelenés omlasztja a nyugtató képzetet: Hercsula kinyitja a város kapuját, így a császári ellen’, amely két hete ostromolja a várost, szabadon elfoglalja Pécsét, s a fővezér, Baden Lajos hősként tünteti ki a roma Herkulest. Egyik megy, és jön a másik, hadával, érdekeltségével, üzleteivel, a szorongattatás és a zsarolás ördögi változataival. Keservesen vissza-visszatérő kép, mert jelenvalóságunk húsz év távolában hercsulai optikában láttatja a Megtörténtet. Politológusnak mondott jövendőmondók, lepcsés szájú, önjelölt szónokok ciklusonkénti hadakozása: egy folyamatos anti-Honfoglalás panorámája. Csak éppen a vérző öntisztulás marad el. Gyűlik hát a genny, és a toxis erősödik. Bartók *Cantata Profanájára* utalva írta Weöres Sándor: „a kényelmes rabságnál többet ér a szilaj szabadság”. A mosti helyzet pedig: se kényelem, se szabadság, se szilajság. A hercsulai respublika áporodott levegőjét szíjuk s köhögjük és fuldadozunk. S hol a remény és miben a vigasz? Békés Márton Németh László utópiájának és harmadik útjának új dimenzióit feltáró, kiváló esszéjének visszatérő és nyomatékosító némethi gondolata: „a történelem a tragikus életérzés csodája. Marathonnál a reménytelenség győzött.” Ameddig tehetjük, hát tanúskodunk – reménytelen reménységgel – a krizantén illatú őszi estében, Kárpát kebelén, Sárospatak mécsesei pedig szelíden pislákolnak.

I R O D A L O M

Ady Endre: *Összes versei* (Szöveggond., jegyz.: Láng József és Schweitzer Pál. Szépirodalmi K., 1977); Ady Endre: *Jóslások Magyarországról* (Szerk., jegyz., bev.: Féja Géza. Atheneum, 1936); Ady Endre: *Színház* (Vál. utószó, jegyz.: Varga József. Szépirodalmi K., 1980); Ady Lajos: *Ady Endre* (Amicus K., 1923); Ágh István: *Rókacsárda* (Nap K., 2009); Bános Tibor: *Jávör Pál* (Atheneum K., 2000); Békés Márton: *A hagyomány forradalma* (Kortárs K., 2009); Bölöni György: *Az igazi Ady* (Editions Atelier de Paris, Paris, 1934); Csoóri Sándor: *Készülődés a számadásra* (Magvető K., 1987); Cs. Szabó László: *Ország és irodalom* (Nagy Imre Intézet, Brüsszel, 1963); Cs. Szabó László: *Humok*

Nyugaton (2. kiad. Könyves Kálmán K., 1994); Cs. Szabó László: *A tág haza*. Összegyűjtött versek. (Sajtó alá r., utószó, jegyz.: Czigány Lóránt); Jávor Pál: *Egy színész elmondja...* (Utószó: Veress József. Akadémia K., 1987); Király István: *Intés az őrzőköz.* Ady Endre költészete az első világháború éveiben, 2. (Szépirodalmi K., 1982); Kovalovszky Miklós: *Emlékezések Ady Endréről*, V. (Akadémiai K., 1993); Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek – 1919* (Sajtó alá r., előszó, jegyz.: Cséve Anna. Noran, 2006); George Orwell: *Állatfarm* (Ford. Szíjgyártó László. Európa K., 1989); Révész Béla: *Ady tragédiája*. A háború, a házasság, a forradalom évei (Atheneum K., é. n.); Sárossy Szüle Mihály: *Miszter JÁVOR* (Püski–Corvin, New-York, 1982); Schöpflin Aladár: *Ady Endre* (Nyugat K., 1934); Weöres Sándor: *Színjátékok* (Magvető K., 1983).

Köszönöm Pöcz Erzsébetnek, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára munkatársának sokirányú és szívbeli segítségét.

